

अपराध पीडित विधिशास्त्र, प्रचलित कानूनी व्यवस्था तथा समस्या र समाधानका उपर्यिहरु

प्रश्न अनेकौं जवाफ एक

डा. दिवाकर भट्ट
जिल्ला न्यायाधीश

परिचय

- ;fdfGo cy{df ck/fw kLl8t eGgfn] s'g} klg ck/fw 3l6t ePsf sf/Ofaf6 k|Tolf jf ck|Tolf ?kdf k|efljt JolQmnfO{ kLl8t JolQm elgG5 .
- ck/fw kLl8tn] s'g} ck/fwaf6 ef]Ug' k/]sf] zf/LI/s, ef}lts, cfly{s, dfgl;s Pj+ efjgfTds kL8fsf] ca:yfn] g} kL8f jf lflt xf] .
- ck/fw zf:qL 8f. z+s/ s'df/ >]i7sf cg';f/, kLl8t eGgfn] s'g}klg k|Tolf jf ck|Tolf ?ksf cfk/flws 36gfaf6 gsf/fTds ?kdf k|efljt JolQmnfO{ hgfpFb5 .

क्रमशः

- ck/fw kLl8t ;DaGwL ;+o'Qm /fi6« ;+3Lo
3f]if0ffkqn] kl/efiff u/] cg';f/– æJolQmut jf
;fd'lxS ?kdf zf/Ll/s, dfgl;s, efjgfTds / cfly{s lflt
Joxf]/]sf] JolQm jf df}lNs xs clwsf/df Jofks lflt
ePsf] JolQm tyf /fHodf nfu' ePsf] kmf}hbf/L
sfg"gn] ug'{ eg]sf] sfd gu/]/ jf gug'{ eg]sf] sfd
u/]/ jf zlQmsf] b'?kof]u u/]/ pgLx?sf] clwsf/sf]
Jofks pNn+3g ePsf] ca:yf g} ck/fw kLl8tsf]
ca:yf xf] .Æ
- To:t} ;f] zAbn] kLl8t dflgPsf], kqmfP k/]sf],
cleof]hg ul/Psf] jf bf]ifL 7x/ eP jf geP klg tyf
kLl8t / kL8s aLr kfl/jfl/s ;DaGw eP jf geP klg
To:tf JolQmnfO{ cfwf/e"t 3f]if0ffkq cGtu{t kLl8t
ePsf] 5

क्रमशः

- ;f]xL ;Gbe{ cg';f/ kLl8t zAbn] k|TolftM kLl8t ePsf] JolQmsf] kl/jf/, cfl>t JolQm tyf kLl8tnfO{ b'Mv kL8faf6 hf]ufpg] jf ;xof]u ug]{ qmddf kL8f jf gf]S;fgL Joxf]/]sf] JolQmnfO{ ;d]6b\5 elg kl/efiff ul/Psf] 5 .
- JolQm ck/fw jf clwsf/sf] b'?kof]uaf6 kLl8t x'g ;Sb5 . h:t}M d'n'ssf] /fli6«o sfg"gn] ck/fwsf] ?kdf kl/eflift u/]sf sfo{x? jf csfo{af6 klg JolQm k|efljt x'g k'Ub5 eg] cGt{/fli6«o dfgjLo sfg"gn] o'4 ck/fw jf dfgjtf lj?4 ck/fw dfg]sf lx+;fTds ultljlw 3l6t ePsf sf/0faf6 klg kLl8t x'g k'Ub5 egL ck/fw kLlt8sf] ca:yf 5 .

क्रमशः

- ;f]xL qmddf ;+o'Qm /fi6« ;+3Lo ck/fwsf kLl8t ;DaGwL 3f]if0ff kq, !(*% n] hf]8 lbPsf] kfOG5 sL— "Offender should make fair restitution to victims or their families, restitution should be part of the sentencing in criminal cases, and when compensation is not fully available from the offender, the State should provide monetary compensation to victims who suffered serious physical and mental injury for which a nation fund should be set up."
- oL ;a} ca:yfdf ck/fwsf] kLl8t ePsf] JolQmn] cfkm"nfO{ kg{ uPsf] lfltsf] kl/k'/Of, k'gM :yfkf, lfltk"lt{, ;xof]u / ;fGTjgf /fHo jf JolQm txaf6 k|fKt ug'{ kg]{ s'/fnfO{ ;+o'Qm /fi6« ;+3Lo kLl8t ;DaGwL 3f]if0ffkq, !(*% n] u/]sf] 5 . ;+o'Qm /fi6« ;+3sf ;b:o /fi6«x?n] ;f]sf] kl/kfngf ug{] g}lts bfloTj ;d]t l;h{gf u/]sf] 5 .

अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ गरेको पीडितको परिभाषा

- दफा २ (ज) ले प्रथम स्तरको पीडितको बारेमा परिभाषित गरेको छ। “प्रथम स्तरको पीडित” भन्नाले पीडकको उमरे, मानसिक अवस्था, कटनीतिक उन्मक्ति वा पदीय आधारले प्राप्त उन्मक्तिको परिणाम स्वरूप फौजदारी दायित्व बेहोर्न नपर्ने वा पीडकको पहिचान नखलेको वा पीडकको विरुद्ध अभियोग नलागेको वा कसुर सम्बन्धी मुद्दा फिर्ता भएको वा कसुरदारलाई भएको सजाय मीफी भएको वा कैसरदार ठहर नभएको वा पीडितसँग पीडकको जे जस्तो पारिवारिक सम्बन्ध भए पनि पीडित विरुद्ध वारदात भएकोमा कसुरको प्रत्यक्ष परिणाम स्वरूप मृत्यु भएको वा क्षति पुगेको व्यक्ति सम्झन पर्छ र सो शब्दले कसुरमा संलग्न नरही देहायको कुनै अवस्थामा मृत्यु भएको व क्षति पुगेको व्यक्तिलाई समेत जनाउनेछः

- १) कसुर गरिरहेको व्यक्तिलाई कसुर गर्नबाट रोक्ने कार्य गर्दा,
- २) कुनै व्यक्तिको विरुद्धमा कसुर भईरहेको अवस्थामा त्यस्तो व्यक्तिलाई कसुरबाट बचाउने उद्देश्यले मनासिब सहयोग र उद्धार गर्ने कार्य गर्दा,
- ३) उक्त कसुर गरिरहेको वा गरेको व्यक्तिलाई पक्राउ गर्न खोज्दा वा शंकास्पद व्यक्ति वा कसुरदारलाई पक्राउ गर्ने सिलसिलामा अधिकार प्राप्त अधिकारीलाई सहयोग पुर्याउदा।

- दफा २ (च) ले द्वितीय स्तरको पीडितको बारेमा परिभाषा गरेको छ।
  - “द्वितीय स्तरको पीडित” भन्नाले प्रथम स्तरको पीडितको विरुद्ध भईरहेको वा भएको कसुरमा संलग्न नभएको तर त्यस्तो कसुरको प्रत्यक्षदर्शी साक्षी भएको कारणले क्षति व्यहोर्न परेको व्यक्ति सम्झनु पर्छ र सो शब्दले कसुरमा संलग्न नरहेको तर कसुरको बारेमा जानकारी भएको वा प्रत्यक्षदर्शी साक्षी भएको कारणबाट क्षति व्यहोर्न परेको प्रथम स्तरको पीडित नाबालिगको संरक्षक र प्रथमस्तरको पीडितको विरुद्धमा भएको कसुरका सम्बन्धमा थाहा पाएको कारणले क्षति बेहोर्नु परेको व्यक्तिलाई समेत जनाउनेछः
- १) प्रथम स्तरको पीडितको संरक्षक,
  - २) प्रथम स्तरको पीडित नाबालिग भएमा, र
  - ३) त्यस्तो क्षति बेहोर्न परेको व्यक्ति त्यस्तो कसुरमा संलग्न नरहेमा।

क्रमशः पारिवारिक पीडित

- दफा २ (ज) को दफा २ (झ) ले पारिवारिक पीडित भन्नाले कसुरको प्रत्यक्ष परिणाम स्वरूप मृत्यु भएको प्रथम स्तरको पीडित विरुद्धको कसुरमा संलग्न नरहेको मृतक पीडितको संगोलको आमा, बाबु, पति, पत्नि वा पीडितमा आश्रित एकासगोलको परिवारको अन्य सदस्य सम्झनु पर्दछ।

- संयुक्त राष्ट्र संघले सन् १९८५ नोभेम्बर २९ मा अपराध पीडित तथा अख्तियारको दुरुपयोगका पीडितसँग सम्बन्धित न्यायका आधारभुत सिद्धान्तहरूको घोषणापत्र पारित गरेको छ।
- घोषणापत्रले पीडित भन्नाले सम्बन्धित पक्ष राष्ट्रको फौजदारी तथा अधिकारको दुरुपयोग सम्बन्धी कानूनको उल्लंघनबाट कुनै व्यक्तिको व्यक्तिगत वा सामूहिक रूपमा शारीरिक वा मानसिक चोट, भावनात्मक कष्ट, आर्थिक नोक्सानी हुन्छ वा उनीहरूको मौलिक अधिकारको क्षति हुन्छ भन्ने त्यस्तो व्यक्ति वा समूहलाई पीडितको रूपमा बुझ्नु पर्छ भनी उल्लेख गरेको छ।

अपराध पीडित न्याय सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तहरू

- पीडितका अधिकारका विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा कनै सन्धि वा सम्झौता हुन सकेको छै। केवल अपराधवाट पीडितको न्याय^३ सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त, १९८५ ले यस सम्बन्धमा पीडितका^४ प्रकारका अधिकारको संरक्षणमा जोड दिएको छ ।
- न्यायमा सहज पहुँच एवम स्वच्छ व्यवहारको अधिकार
- पुर्नस्थापकीय अधिकार
- क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार
- सहायताको अधिकार

पीडितको संरक्षण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था

- The Rome Statute of International Criminal Court बाहेक कुनै पनि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले अपराध पीडितको बारेमा केहि पनि व्यवस्था नगरेको अवस्था छ।
- Article 68 Protection of the victims and witnesses and their participation in the proceeding
- 1. The Court shall take appropriate measures to protect the safety, physical and psychological well-being, dignity and privacy of victims and witnesses. पीडितको सुरक्षा शारीरिक र मानसिक असल अवस्था र सम्मान तथा गोपनियताको संरक्षण
- In so doing, the Court shall have regard to all relevant factors, including age, gender as defined in article 7, paragraph 3, and health, and the nature of the crime, in particular, but not limited to, where the crime involves sexual or gender violence or violence against children.
- The Prosecutor shall take such measures particularly during the investigation and prosecution of such crimes.
- These measures shall not be prejudicial to or inconsistent with the rights of the accused and a fair and impartial trial.

- अपराध पीडितका लागि न्याय र शक्तिको दुरुपयोग र न्याय सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तको घोषणापत्र, १९८५
- अभियोक्ताको भूमिका सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय मार्गदर्शन, १९९०
- अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार र मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लंघनबाट पीडितको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय आधारभूत सिद्धान्त र मार्ग निर्देशिका, २००५

पीडित संरक्षण सम्बन्धी नेपालको संबैधानिक तथा कानूनी व्यवस्थाहरु

१ नेपालको संविधान (२०७२)

२ कानूनी व्यवस्थाहरु

३. अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५

४. मुलुकी अपराध संहिता, २०७४

५. फौजदारी कसूर (सजाय निधारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४

६. लैङ्गिक हिंसा निवारण कोष (सञ्चालन) नियमावली, २०६७

७. फौजदारी कसूरको अनुसन्धान सम्बन्धी नियमावली, २०७५

८. मुलुकी फौजदारी कार्यविधि नियमावली २०७५

९. बाल न्याय सम्पादन (कार्यविधि) नियमावली, २०७६

१०. सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०७७

११. फौजदारी कसूर (पीडित राहत कोष) नियमावली, २०७७

अपराध पीडित संरक्षणको संबैधानिक अवधारणा

- 'अपराध पीडित' फौजदारी न्याय प्रणालीको अभिन्न पक्ष र आधार रहेको छ। पीडितको संरक्षण विना फौजदारी न्याय प्रणाली अपूर्ण रहन्छ।
- नेपालको संविधान (२०७२) को धारा २१ ले अपराध पीडितको हकको व्यवस्था गरेको छ जस अनुसार : (१) अपराध पीडितलाई आफू पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तथा कारवाही सम्बन्धी जानकारी पाउने हक हुनेछ । (२) अपराध पीडितलाई कानून बमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्ति सहितको न्याय पाउने हक हुनेछ ।
- त्यसै गरी अपराध पीडितको संरक्षणको उद्देश्य अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ प्रस्तावनामा यस प्रकार छः
- नेपालको संविधानद्वारा प्रदत्त फौजदारी न्यायिक प्रक्रियाको अभिन्न अंगको रूपमा रहेको अपराध पीडितको न्यायको अधिकार सुनिश्चित गरी आफू पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तथा कारवाही सम्बन्धी जानकारी पाउने र कानून बमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्ति सहितको न्याय पाउने व्यवस्था गरी अपराधबाट पीडितलाई पर्न गएको प्रतिकूल असर न्यून गर्न तथा कसुरको परिणाम स्वरूप व्यहोर्नु परेको क्षति बापत पीडितलाई क्षतिपूर्ति समेतको व्यवस्था गरी पीडितको हक हित संरक्षण गर्ने।

फौजदारी न्यायिक प्रक्रियामा पीडितको अधिकार दफा ४ देखि २४ सम्म।

1. स्वच्छ व्यवहार पाउने अधिकार
2. गोपनियताको अधिकार
3. अनुसन्धान सम्बन्धी सूचनाको अधिकार
4. अभियोजन सम्बन्धी सूचनाको अधिकार
5. न्यायिक कारबाही सम्बन्धी सूचनाको अधिकार
6. सुरक्षित हुन पाउने अधिकार
7. धारणा व्यक्त गर्ने अधिकार
8. कानून व्यवसायी राख्न पाउने अधिकार
9. सुनुवाइमा उपस्थिति र सहभागिताको अधिकार
10. सुनुवाईको सिलसिलामा छुट्टै कक्षमा रहन पाउने अधिकार
11. सम्पत्ति फिर्ता पाउने अधिकार
12. कसुर सम्बन्धी मुद्दाका सम्बन्धमा छलफल गर्न सक्ने
13. लिखित निवेदन दिन सक्ने अधिकार
14. क्षतिपूर्ति सम्बन्धमा जानकारी पाउने अधिकार
15. क्षतिपूर्ति तथा सामाजिक पुनःस्थापनाको अधिकार
16. निवेदन दिन वा पुनरावेदन गर्न सक्ने
17. अधिकारको सम्मान गर्न पर्ने
18. अधिकार प्रचलनका लागि निवेदन दिन सकिने

अन्य महत्वपूर्ण व्यवस्थाहरू

- पीडित प्रभाव प्रतिवेदन पेश गर्न सक्ने (दफा २५)
- अन्तरिम क्षतिपूर्तिको लागि आदेश दिन सक्ने (दफा २९)
- कसूरदारबाटै क्षतिपूर्ति भराइ दिने (दफा ३०))
- पीडित संरक्षण सुझाव समिति (दफा ४४)
- क्षतिपूर्ति रकमले पहिलो प्राथमिकता पाउने (दफा ३५)
- सरकारी बाँकी सरह असुल उपर गरिने (दफा ३६)
- आश्रित सन्तान वा अभिभावकले क्षतिपूर्ति पाउने(दफा ३७)
- कोषबाट उपलब्ध गराईने (दफा ४७)
- पेशीको सूचना दिने (दफा ५०)

अन्तरिम क्षतिपूर्ती वा राहत सम्बन्धी व्यवस्था

- मलकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा ४८ ले यस ऐनमा अन्यत्र जेने सुकै करा लेखिएको भए तापनि कुनै कसर भएको कारणबाट त्यस्तो कसरबाट पीडित व्यक्ति वा निजमा आश्रित व्यक्तिलाई तत्काल उपचार गराउनु पर्ने भएमा वा क्षतिपूर्ति वा कुनै प्रकारको राहत रकम दिनु परेमा
- त्यस्तो व्यक्तिलाई औषधोपचार गराउनु वा अन्तरिम रुपमा क्षतिपूर्ति वा राहत रकम तिर्ने अदालतले त्यस्तो कसर लागेको व्यक्तिलाई आदेश दिन सक्ने र अभियुक्तले सो बमोजिमको राहत वा क्षतिपूर्ति पीडित वा निजको आश्रितलाई तत्काल दिलाउनु पर्ने कानुनी व्यवस्थालाई संहिताले समेटेको छ ।
- यति मात्रै नभई अभियुक्तले तत्काल सो बमोजिम क्षतिपूर्ति दिन नसक्ने अवस्था भएमा प्रचलित कानून बमोजिम स्थापना भएको पीडित राहत कोषबाट क्षतिपूर्ति वा राहत रकम उपलब्ध गराउनु अदालतले आदेश दिनेछ र सो बमोजिम तत्काल पीडितलाई उपलब्ध गराइएको राहत वा क्षतिपूर्ति अभियुक्तबाट त्यस्तो कोषमा सोधभर्ना गर्नु पर्ने भन्ने व्यवस्था छ।
- । यदि अभियुक्तले कसरबाट सफाई पाएमा अन्तरिम क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने पीडितले अभियुक्तले सफाई पाएको ३५ दिन भित्रै सो रकम पीडित राहतकोषमा फिर्ता गर्नु पर्ने भन्ने व्यवस्था छ ।

क्षतिपूर्ति भराउने सम्बन्धी व्यवस्था

मूलकी फौजदारी कार्यविधि संहिता २०७४ को दफा १६५ अन्तर्गतको व्यवस्था:

- व्यक्तिले तिर्नु पर्ने ठहरेको निजी विगो पीडित वा निजको हकवालाले पाउने क्षतिपूर्ति वा अन्य कुनै रकम त्यसरी फैसला बमोजिम तिर्नु पर्ने व्यक्तिलाई त्यसरी फैसला भएको ६ महिना भित्र बुझाउने पर्ने छ।
- उक्त अवधि भित्र त्यस्तो व्यक्तिले त्यस्तो विगो क्षतिपूर्ति वा रकम नबुझाएमा निजलाई दश हजार रुपैयासम्म जरिवाना हुनेछ।
- सो बमोजिमको अवधि भित्र विगो क्षतिपूर्ति वा त्यस्तो रकम बुझाउने पर्ने व्यक्तिले नबुझाएमा त्यस्तो विगो क्षतिपूर्ति वा रकम भरी पाउने व्यक्तिले अन्तिम फैसला भएको मितिले तीन वर्ष भित्र त्यस्तो विगो क्षतिपूर्ति वा रकम भर्नु पर्ने व्यक्तिको हकको सम्पत्ति देखाई निवेदन दिनु पर्नेछ।
- सो बमोजिम निवेदन परेमा अदालतले त्यस्तो सम्पत्ति रोक्का र लिलाम विक्री गरी विगो क्षतिपूर्ति वा त्यस्तो रकम भराई दिनु पर्ने छ।
- त्यस्तो रकम बुझाउनु पर्ने व्यक्तिले कुनै रकम अदालत समक्ष धरौट वा जमानत राखेको भए त्यसबाट क्षतिपूर्ति विगो वा त्यस्तो रकम असुल हुने भएमा सोही बमोजिम भराई दिनु पर्ने छ।

क्षतिपूर्ति सम्बन्धी सजाय निर्धारण ऐन २०७४ / अपराध पीडित संरक्षण ऐन २०७४ धारा ३१ अन्तर्गतको व्यवस्था

- सजाय निर्धारण ऐनको दफा ४१ ले कुनै कसुरको परिणाम स्वरूप पीडितको जीउ ज्यान सम्पत्ति वा इज्जतमा कुनै क्षति पुगेमा त्यस्तो क्षति वापत अदालतले कसुरदारबाट पीडितलाई मनासिव क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्ने भन्ने व्यवस्था छ।
- तर कानूनमा कुनै कसुर वापत छुट्टै क्षतिपूर्तिको व्यवस्था भएकोमा सोही बमोजिम हुनेछ भन्ने ऐनको व्यवस्था रहेको छ।
- त्यसै गरी उपदफा (२) ले क्षतिपूर्ति निर्धारणका आधारहरूको व्यवस्था गरेको छ।
- जस अनुसार पीडितलाई पुगेको भौतिक शारीरिक, मानसिक र भावनात्मक क्षति पीडितको मृत्यु भइसकेको भए निजको हकवालाई पर्न गएको क्षति कसुरदारको आर्थिक श्रोत र अबस्था पीडित तथा निजमा आश्रित व्यक्तिको अबस्थो अदालतले उपयुक्त ठहरयाएका अन्य कुरा आदिलाई आधार मान्नु पर्ने भनी व्यवस्था गरिएको छ।
- साथै सो दफाको उपदफा (३) मा माथि उल्लेख भए बमोजिम क्षतिपूर्ति भराउँदा कसुरको परिणाम स्वरूप पीडितलाई चोट पटक लागेको वा अङ्गभङ्ग भएको भए उपचार खर्च तथा पीडितको मृत्यु भएकोमा सदगत खर्च एवं काजक्रिया खर्च समेत भराई दिनु पर्नेछ भन्ने व्यवस्थालाई हेर्दा पीडित पक्षलाई पुग्न गएको क्षतिको परिपूरण गर्ने मान्यता उक्त प्रावधानले जोड दिएको अबस्थो छ।
- क्षतिपूर्ति नगद वा जिन्सी वा दुवै भराउन सकिने मान्यता स्वीकार गरिएको छ।
- त्यसै गरी कसुरबाट पीडित व्यक्तिको क्षतिपूर्ति भराउनु अघि नै मृत्यु भइसकेको रहेछ भने क्षतिपूर्ति निजको हकवालाई भराई दिनु पर्ने भन्ने ऐनको व्यवस्था छ।

क्रमशः

- त्यसै गरी दफा ४२ ले कसुरदारले तत्काल क्षतिपूर्ति बुझाउनु पर्ने र बुझाउनु नसकेको अबस्थामा कुनै सम्पत्ति जमानत दिएमा अदालतले एक वर्ष भित्र त्यस्तो रकम चुक्ता हुने गरी बढीमा तीन किस्तामा क्षतिपूर्ति बुझाउने गरी अदालतले आदेश दिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ र
- सो बमोजिम निर्धारित भएको क्षतिपूर्ति नबुझाएमा कसुरदारको सम्पत्ति जायजात गरी भराउने भन्ने व्यवस्था छ भने अपराध पीडित संरक्षण एनको फरक व्यवस्था छ।
- त्यसै गरी दफा ४३ ले प्रत्येक कसुरदारले कसुरको मात्राअनुसार छुट्टा छुट्टै क्षतिपूर्ति व्यहोर्ने गरी आदेश दिन पर्ने व्यवस्था छ।
- दफा ४४ ले कुनै कसुरको क्षतिपूर्ति लिने दिने सम्बन्धमा पीडित र कसुरदार बीच कुनै सहमति अर्थात मिलापत्र गर्न सक्ने भन्ने व्यवस्था छ।
- साथै क्षतिपूर्ति तिर्नु पर्ने अबधि भित्र क्षतिपूर्तिको रकम नबुझाएको अबस्थामा कसुरदारको सम्पत्ति जायजात गरी पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराई दिन पर्नेछ।
- त्यसै गरी क्षतिपूर्ति रकम असुल नभएमा वा क्षतिपूर्ति तिर्नु पर्ने कसुरदारले क्षतिपूर्ति निजलाई **एक दिनको तीन सय रुपैयाँको दरले क्षतिपूर्ति रकमलाई कैदमा परिणत गरिने** र त्यसरी कैद गर्दा क्षतिपूर्ति वापत बढीमा चार वर्षभन्दा बढी कैद गर्नु हुदैन भन्ने व्यवस्था छ।

क्षतिपूर्ति निर्धारणका आधारहरु (दफा ४१)

फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनको दफा ४१ ले कुनै कसुरको परिणाम स्वरूप पीडितको जीउ, ज्यान, सम्पत्ति वा इज्जतमा कुनै क्षति पुगेमा त्यस्तो क्षति वापत अदालतले कसुरदारबाट पीडितलाई **मनासिव क्षतिपूर्ति** भराई दिनु पर्ने भन्ने व्यवस्था छ।

तर कानूनमा कुनै कसुर वापत छुट्टै क्षतिपूर्तिको व्यवस्था भएकोमा सोही बमोजिम हुनेछ भन्ने ऐनको व्यवस्था रहेको छ।

त्यसै गरी उपदफा (२) ले क्षतिपूर्ति निर्धारणका आधारहरुको व्यवस्था गरेको छ। जस अनुसार पीडितलाई पुगेको भौतिक, शारीरिक, मानसिक र भावनात्मक क्षति पीडितको मृत्यु भइसकेको भए निजको हकवालाई पर्न गएको क्षति कसुरदारको आर्थिक श्रोत र अबस्था, पीडित तथा निजमा आश्रित व्यक्तिको अबस्था अदालतले उपयुक्त ठहरयाएका अन्य कुरा आदिलाई आधार मान्नु पर्ने भनी व्यवस्था गरिएको छ। साथै सो दफाको उपदफा (३) मा माथि उल्लेख भए बमोजिम क्षतिपूर्ति भराउँदा कसुरको परिणाम स्वरूप पीडितलाई चोट पटक लागेको वा अङ्गभङ्ग भएको भए उपचार खर्च तथा पीडितको मृत्यु भएकोमा सदगत खर्च एवं काजक्रिया खर्च समेत भराई दिनु पर्नेछ भन्ने व्यवस्थालाई हेर्दा पीडित पक्षलाई पुग्न गएको क्षतिको परिपुरण गर्ने मान्यता उक्त प्रावधानले जोड दिएको अबस्था छ।

सर्वोच्च अदालतका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतको दृष्टिकोण

क कम्पारीको जाहेरीले नेपाल सरकार वि.पवन कुमार यादव
समेत, ने.का.प.२०६७, अंक ११, नि.नं.८४९४, पेज १८०२।

बालबालिका सम्बन्धी ऐनको परिभाषा भित्र पर्ने दुवै पक्ष
बालक भएको अवस्थामा घटित जबरजस्ती करणीको
अपराधमा Rapist बालकको अधिकार मात्र हेर्ने हो भने
पीडित बालिकाको हकको संरक्षण हुन सक्ने अवस्था
नदेखिँदा यस प्रकारको अपराधमा पीडितको विरुद्ध तर्क गर्दै
जाने हो भने बालकहरूका हकमा जबरजस्ती करणीको
अपराधले समाजमा विकृति र विसंगती ल्याउन सक्छ।

जबरजस्ती करणीको अपराधमा पीडित कसुरदारबाट
पीडित जुनसुकै महिलाले पाउने कानून बमोजिमको
क्षतिपूर्ति बच्चा महिला अर्थात् बालिकाले पाउँदैन भनी तर्क
गरी व्याख्या गर्दै जाने हो भने समाजमा दण्डहिनतालाई
प्रोत्साहन मिल्न जानेछ।

क्रमशः

सुन्तली धामी (शाह) विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत, ने. का. प. २०६८, अंक १ निर्णय नं. ८५४१, पृ. ११३।

अन्तिम अवस्थासम्म सरकारवाटै पीडितको तर्फबाट मददामा प्रतिरक्षा लगायतको काम गरिन्छ । पीडितको हैसियत गवाहमा सीमित हुन्छ । हाम्रो प्रणालीमा पीडितले आफैँ मददा चलाउन सक्दैन । पीडित राज्यबाट व्यवस्थित अपराध अनुसन्धान प्रहरी र सरकारी वकीलमा भर पर्नुपर्ने हुन्छ । पीडितले आफू पीडित भएको व्यहोराको प्रमाणसहित प्रहरीमा उजुर गर्दा प्रहरी र सरकारी वकीलले मुद्दा नचलाउँदा त्यो अवस्थामा पीडित न्याय पाउने मौलिक हकबाट वञ्चित हुनेछ ।

बदधि बहादुर प्रजा वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् सचिवालय समेत, संवैधानिक कानून भाग १ दोस्रो भाग (२०६६) नि.नं. २३ निर्णय मिति २०६५।०१।२३ परमादेश।

मृतकका आश्रित परिवारलाई प्रदान गरिने क्षतिपूर्तिको सम्बन्धमा यातना तथा क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ मा भएको व्यवस्थाले समेट्न नसकेको अवस्थामा आश्रित परिवारलाई राज्यको तर्फबाट प्रदान गरिने क्षतिपूर्तिको सम्बन्धमा विद्यमान कानूनी व्यवस्था पर्याप्त भएको भन्न मिल्दैन।

सरकारको जिम्मेवार निकायहरुबाट मानवीय कानूनको उल्लंघन गरी निर्दोष नागरिकहरुको हत्याको सम्बन्धमा पीडितशास्त्रिय (Victimological) दृष्टिकोणबाट पीडितको लागि उचित क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरी दण्डहिन्ताको अन्त्य गर्नको साथै यस प्रकृतिको विवादहरुमा निष्पक्ष अनुसन्धान, तहकिकात र प्रभावकारी उपचारको लागि आवश्यक सर्ल्लाह सुझाव प्रदान गर्ने निकायको व्यवस्था समेत गर्नको लागि छुट्टै विस्तृत कानून निर्माण गर्ने तर्फ यथाशिघ्र पहल गर्नु भन्ने आदेश गरेको छ ।

अधिवक्ता ज्योति पौडेलसमेत वि.नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयसमेत भएको रिट निवेदन
(ने.का.प. २०६६अङ्क: १२ नि. नं. ८२८२)

- अपराध अनुसन्धान गर्ने छुट्टै प्रहरी संगठनको गठन नगरी वर्तमान प्रहरी संगठनबाट नै अनुसन्धान हुने हो भने प्रहरीको पहिलो ध्यान शान्ति कायम गर्ने तर्फ जाने हुँदा अपराध अनुसन्धान सन्तोषजनक नहुन सक्छ।
- त्यसैले वर्तमान व्यवस्थामा सुधार गरी अपराध अनुसन्धानका सम्बन्धमा छुट्टै प्रहरी संगठनको गठन हुनपर्ने।
- जबरजस्ती करणीका पीडितलाई न्याय दिलाउन योजनाबद्ध तरिकाले क्रमशः प्रत्येक जिल्लाका अस्पतालमा आवश्यक प्रविधि, प्रयोगशाला र विज्ञको व्यवस्था तुरुन्त गर्नुपर्ने।
- यसको लागि बजेटको अभाव, विज्ञको अभाव, कर्मचारीको अभाव भन्ने कुरा Excuse हुन नसक्ने।
- प्रत्येक जिल्ला अदालतले जबरजस्ती करणी मुद्दामा पीडित र पीडितलाई Accompany गर्ने व्यक्ति, वादी एवं पीडितका साक्षी एवं प्रतिवादी पक्षको लागि छुट्टै कोठाको व्यवस्था गर्नुपर्ने।

- बन्दाबन्दीको कारणले प्रहरी, अदालत, महिला आयोग, स्थानीय सरकार लगायत राज्यका महत्वपूर्ण सेवाप्रदायक संस्थाहरू क्रियाशील हुन नसकेको हुँदा पिडीतहरूको न्यायमा पहुँचको हक प्रभावित भएको छ।
- प्रहरी, स्थानीय सरकार तथा अदालतबाट प्रदान गरिएका सेवाहरू केही समयका लागि स्थगित गरिएको हुँदा
- घरेलु हिंसाका मुद्दाको दर्ता तथा सुनुवाइमा बाँधा पुग्न गएको भएता पनि केही सेवाहरू हाल सुचारु भइसकेका
- तर पनि पूर्ण रूपमा प्रभावकारी सेवा उपलब्ध हुन नसकेको हुँदा
- घरेलु हिंसाका उजुरीहरू दर्ता, मुद्दाको कारवाही किनारा, पीडितहरूलाई तत्काल अन्तरिम राहत आवश्यक भएकाले अन्तरिम राहत कोष स्थापना गरी समन्वय प्रणाली खडा गरी सहयोग प्रणालीसंग समन्वय पहुँच लगायतका काम कारवाहीमा Online Case Registration/ Hearing लगायतका उपयुक्त उपायहरू अवलम्बन गरी घरेलु हिंसाका मुद्दामा तत्कालै सेवा सुविधाहरू उपलब्ध गर्नु गराउनु भनी परमादेश जारी हुने।

नेपाल सरकार वि. जुगता सदा, सम्बत २०५७ सालको रिट नं. २२६१

- न्यायाधीशले हतकडी लगाई प्रहरीद्वारा इजलास समक्ष कठघरामा उपस्थित गराईएको दुई हात जोडेर बसेका अभियक्तलाई मात्र हेरेर सजाय घटाउने राय व्यक्त गर्दा न्याय पर्दैन। मर्ने मरी हाल्यो अभियक्तलाई परा सजाय गर्दैमा मरेको मानिस आउने होइन भन्ने सोचाई पनि न्यायकर्तामा हुन हुँदैन। न्यायाधीशको दृष्टि एकातर्फ अभियक्त र अर्को तर्फ अभियक्तको कारण पीडित वा जाहेरवालाले आफ्नो नजिकको अभिभावक Sole bread earner guardian पिता, माता, दाजु, भाई, लोभने, स्वास्नी बाल बच्चा गुमाई टहरो बनी भावी जीवनको सुन्दर सपना नै अन्धकारमय भई सम्पूर्ण परिवारलाई जिन्दगीभर अपूरणीय क्षती हुन गएको तीर्थ पनि उत्तिकै ध्यान जानु पर्छ।

पीडितको संरक्षण सम्बन्धमा सरोकारवालाहरूको भूमिका

- प्रहरीको भूमिका
- सरकारी वकीलको भूमिका
- पीडित संरक्षणका लागि कानून व्यवसायीले निर्बाह गर्नु पर्ने भूमिका
- पीडितको संरक्षणमा अदालतको भूमिका
- पीडितको संरक्षणका लागि स्वास्थ्यकर्मीको भूमिका
- नागरिक समाजको भूमिका
- पीडित संरक्षणका लागि सञ्चारकर्मी तथा आमसञ्चार माध्यमहरूको भूमिका
- स्थानीय प्रशासन र स्थानीय निकायको भूमिका
- पीडितको संरक्षणमा गैरसरकारी सङ्घसंस्थाको भूमिका

- अपराध पीडित संरक्षणका लागी चालिएका कदमहरु
- पीडित मैत्री रणनीतिक योजनाहरुको निर्माण
- अपराध पीडित संरक्षण सुझाव समितिको गठन
- फौजदारी कसूर (पीडित राहत कोष) को स्थापना
- पीडित मैत्री कक्षहरुको निर्माण (६९ वटा जिल्लाहरुमा रहेको र ८ वटा जिल्लाहरुमा बाँकी)
- अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्रको स्थापना

- सर्वोच्च अदालत चौथो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले पीडित मैत्री न्याय प्रणालीको सुदृढीकरण गर्ने रणनीतिक उद्देश्यहरु लिएको छ।
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनामा अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्र स्थापना गर्ने।
- रणनीतिक योजनाको एउटा मूल्य पीडित मैत्री र न्यायम सहज पहुँचको व्यवस्था

अपराधका पीडित सम्बन्धमा देखिएका समस्याहरु

- पीडितको संरक्षणका लागि विभिन्न मुलुकहरुले विभिन्न समयमा आ-आफ्नै ढंगका प्रयासहरु गरिएको अबस्था भएतापनि
- अपेक्षाकृत रुपमा पीडितको संरक्षण र पुनःस्थापनाले उचित प्राथमिकता प्राप्त गर्न नसकेको अबस्था ।
- नेपालमा समेत विगतदेखि नै अपराध पीडित वा साक्षीको संरक्षणका लागि कानूनी व्यवस्था हुनु परयो भन्ने आवाज उठेको भएतापनि प्रभावकारी व्यवस्थाको अभाव।
नेपाल प्रहरीमा दैनिक भ्रमण भत्ता रहेको तर अपर्याप्त।
- मुलुकी अपराध र फौजदारी कार्यविधि संहिताले अपराध पीडितलाई प्रायः जसो सबै किसिमका अपराधमा क्षतिपूर्ति दिलाई भराई दिने अबस्था भए पनि के कसबाट भराई दिने हो प्रष्टताको अभाव।
- यस बाहेक मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ ले पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाउने प्रयोजनका लागि कसुरदारको जेथा रोक्का गर्न वा सोबाट जायजात गरी पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाई भराई दिनु पर्ने व्यवस्था भएतापनि जेथा नखुलाईएको अबस्था वा जेथा नै नभएको वा पत्ता नलागेको अबस्था।

क्रमशः

- अपराध पीडित संरक्षण ऐनको दफा ३५ ले क्षतिपूर्तिको रकमलाई प्राथमिकता दिएको छ भने फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा १६६ ले जरिवाना, सरकारी, विगो, क्षतिपूर्ति, विगो र अन्य कुनै रकम भए त्यस्तो रकम भनी भराउने सम्बन्धमा प्राथमिकता निर्धारण गरेको छ।
- अपराधमा कसुरदारले सफाई पाएको हुन सक्दछ तर त्यस्तो अबस्थामा पीडितलाई राहत दिने के कस्तो प्रयास राज्यको हुन सक्दछ भन्ने स्पष्ट छैन।
- सजाय निर्धारण ऐनको दफा ४२ तत्काल पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराई दिने गरी व्यवस्था गरेको छ भने अर्का तिर फौजदारी कार्यविधि ऐनको दफा १६५ ले प्रतिवादीको सम्पत्ति जायजात भई आए पछिमा क्षतिपूर्ति दिलाउन सक्ने र सो सम्बन्धमा अनुसूची ४ अन्तर्गतको निवेदन दिनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ।

निष्कर्ष

- विश्वमा नै पीडित राहतशास्त्र को अवधारणा नौलो अबधारणा हो र सो अनरूप राष्ट्रिय स्तरमा समेत यो विषयले उचित प्राथमिकता पाउन सकेको छैन।
- यस परिप्रेच्छमा हामीले अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ लाई पारित गर्न सकेको बास्तविकताले पीडितका अधिकारको संरक्षण र प्रचलनमा नेपालले अपनाएको अभ्यास अन्य मलकका लागि समेत अनकरणीय हुन सक्ने र फौजदारी न्यायको वास्तविक उद्देश्य प्राप्त हुनेछ भनी विश्वास गर्न सकिन्छ। तर कार्यान्वयनको स्थिति प्रभावकारी हुन सकेको छैन।
- अतः अपराध पीडित सम्बन्धी ऐनलाई कार्यान्वयन गराउनका लागि आवश्यक साधन स्रोत, सस्थागत संयन्त्र र कार्यविधिगत पक्षहरुको व्यवस्था र परिमार्जन हुनका साथै हाम्रो पीडितलाई हेर्ने र क्षतिपतीको मापन गर्ने दृष्टिकोणमा समेत समयानुकूल परिवर्तन हुनु जरुरी छ ।

सहभागिताका लागि धन्यवाद।।।